345sk22

२२

॥पर्जन्यसूक्तं मनुमत्स्यकथा च॥

प्रस्तावना

देववाणी वेदवाणी च संस्कृतम्। संस्कृतभाषायाम् अति प्राचीनं साहित्यं लभ्यते तद्धि वेदः। संस्कृतवाङ्मयगगने वेदाः एव खगराजाः। भारतभूमौ धर्मः अध्यात्मं च वेदादेव ज्ञायते। वेदो धर्मनिरूपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्। स्मृत्यादयः तु वेदमूलकतया प्रमाणपदवीम् आरोहन्ति। अत एव श्रुतिस्मृत्योः विरोधे जाते श्रुतेः ज्यायस्त्वम् अङ्गीक्रियते सर्वैरपि आस्तिकैः। भारतस्य अज्ञातेतिहास्य जनजीवनस्य ज्ञानं वेदज्ञानं विना नैव सम्भवति। तत्र विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैः ते वेदाः इति। सायणमतेन अपौरुषेयं वाक्यं वेदः। सुखलिप्सुः मनुजः। दुःखपरिजिहिर्षुश्च। तत्र इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः अलौकिकम् उपायं वेदयति वेदः। तथाहि श्लोकः -

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥" इति।

वेदाः वै चत्वारः भवन्ति। तथा हि - ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति।

अस्मिन् पाठे पर्जन्यसूक्तम् मनुमत्स्यकथा च पाठ्यत्वेन विद्यते। पूर्वार्धे **पर्जन्यसूक्तम्** विद्यते, उत्तरार्धे च **मनुमत्स्यकथा** उपन्यस्तमस्ति।

चतुर्षु वेदेषु तत्र ऋग्वेदे अग्न्यादिदेवानां स्तुतिः विद्यमाना तथैव पर्जन्यदेवस्यापि स्तुतिः विद्यते। ऋग्वेदीयं सूक्तमिदं पञ्चममण्डले विद्यमानं त्र्यशिशतितमम्। अस्य सूक्तस्य पर्जन्यः देवता, अत्रिः ऋषिः, प्रथमस्य पञ्चमस्य षष्ठस्य सप्तमस्य अष्टमस्य दशमस्य त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थस्य जगती छन्दः, नवमस्य अनुष्टुप् छन्दः। प्रत्येकं सूक्तस्य सायणभाष्यं व्याख्यारूपेण प्रदत्तम् अस्ति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- सूक्तस्थानां मन्त्राणां संहितापाठं ज्ञास्यति।
- सूक्ते विद्यमानानां मन्त्राणां पदपाठं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्थानां मन्त्राणाम् अन्वयं कर्तुं समर्थो भवेत्।

- सूक्तस्थानां मन्त्राणां व्याख्यानं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- सूक्ते विद्यमानानां मन्त्राणां सरलार्थं ज्ञास्यति।
- मन्त्रे स्थितं व्याकरणं ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- सूक्ततात्पर्यं सूक्ततत्त्वं च अवगच्छेत्।
- सूक्तार्थं ज्ञात्वा सूक्तमहिमानम् ज्ञास्यति।
- वैदिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वैदिकलौककयोः भेदं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- केषाञ्चित् वैदिकरूपाणि ज्ञास्यति।

२२.१) अधुना मूलपाठं पठाम (पर्जन्यसूक्तम्)

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास।
कनिक्रदद्वृषभः जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम्॥१॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात्।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः॥२॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अह।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१ नभः॥३॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति॥४॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ॥५॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः॥६॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन।
दृतिं सुकर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः॥७॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात्।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः॥८॥

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः।
प्रतीदं विश्वं मोदते यत् किंच पृथिव्यामधि॥९॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदः मनीषाम्॥१०॥

२२.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम (पर्जन्यसूक्तम्)

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास।

कनिक्रदद्वृषभः जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम्॥१॥

पदपाठः- अच्छ। वद। तवसम्। गीःऽभिः। आभिः। स्तुहि। पर्जन्यम्। नमसा। आ।
विवास। कनिक्रदत्। वृषभः। जीरऽदानुः। रेतः। दधाति। ओषधीषु। गर्भम्॥

अन्वयः- आभिः गीर्भिः तवसम् अच्छ वद, नमसा पर्जन्यं स्तुहिः, आ विवास, जीरदानुः वृषभः कनिक्रदत् ओषधिषु गर्भं रेतः दधाति।

व्याख्या-हे स्तोतः तवसं बलवन्तं पर्जन्यम् अच्छ अभिप्रप्य वद प्रार्थय। पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः-'पर्जन्यस्तृपेराद्यन्त विपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा 'रसानाम्' (निरु० १०.१०) इति। आभिः गीर्भिः स्तुवाग्भिः स्तुहि। नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर। यः पर्जन्यः वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ओषधीषु गर्भं गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधाति स्थापयति तं स्तुहि।

सरलार्थः- (हे स्तोतः) आभिः स्तुतिभिः बलशालिनः प्रार्थनां कुरु। हविषा स्तुतिं कुरु तथा सर्वथा सेवां कुरु। शीघ्रं यच्छत्सु, वर्षनकारकेषु, गर्जनं कुर्वत्सु ओषधिषु गर्भस्वरूपं जलं धारयति।

व्याकरणविमर्शः-

- विवास- विपूर्वकात् वस्-धातोः मध्यमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- कनिक्रदत्- क्रन्द्-धातोः यङ् तुङन्ते प्रथमापुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- दधाति- धा-धातोः लटि प्रथमैकवचने रूपमिदम्।

वि वृक्षान् हंन्त्युत हंन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवंनं महावंधात्।

उतानांगा ईषते वृष्ण्यांवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्तिं दुष्कृतः॥२॥

पदपाठः- वि। वृक्षान्। हन्ति। उत। हन्ति। रक्षसंः। विश्वंम्। बिभाय। भुवंनम्। महाऽवंधात्। उत। अनांगाः। ईषते। वृष्ण्यंऽवतः। यत्। पर्जन्यंः। स्तनयंन्। हन्तिं। दुःऽकृतंः॥

अन्वयः- पर्जन्यः वृक्षान् विहन्ति उत रक्षसकः हन्ति। महाबधात् विश्वं भुवनं विभाय यत् स्तनयन् दुष्कृतः हन्ति अनागाः वृष्ण्यावतः ईषते।

व्याख्या-अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः, तदेवात्र लिख्यते- 'पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्मद्भुतानि विभ्यति महाबधात् महान् ह्यस्य बधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः (निरु० १०.११)' इति॥

सरलार्थः- पर्जन्यदेवः वृक्षान् नाशयति किञ्च राक्षसान् नाशयति। शक्तिशालिनः आयुधयुक्तात् पर्जन्यात् सम्पूर्णलोकः बिभेति। यदा गर्जनं कुर्वन् पर्जन्यः असुरान् ताडयति तदा पापकर्म ये न कुर्वन्ति ते जनाः शक्तिशालिनः पर्जन्यात् दूरम् अपसरति।

व्याकरणविमर्शः-

- स्तनयन्- स्तन्धातोः शतृप्रत्यये प्रथमैकवचने रूपमिदम्।
- ईषते- ईष्धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- विभाय-भीधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अहं।

दूरात्सिंहस्यं स्तनथा उदींरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१ नभः॥३॥

पदपाठः- रथीऽइंव। कशया। अश्वांन्। अभिऽक्षिपन्। आविः। दूतान्। कृणुते। वर्ष्यान्। अहं। दूरात्। सिंहस्यं। स्तनथाः। उत्। ईरते। यत्। पर्जन्यंः। कृणुते। वर्ष्यम्। नभः॥

अन्वयः- कशया अश्वान् अभिक्षिपन् रथी इव अहं वर्ष्यान् दूतान् आविष्कृणुते यत् पर्जन्यः नभः वर्षम् कृणुते, दूरात् सिंहस्य स्तनथाः उदीरते॥

व्याख्या- रथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि कशया अश्वान् मेघान् अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान् दूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा आविः कृणुते प्रकटयति। अह इति पूरणः। एवं सति सिंहस्य। सहतेहिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः। अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथाः, गर्जनशब्दाः दूरात् उदीरते उद्गच्छन्ति। कदा। यत् यदा पर्जन्यः नभः अन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा॥

सरलार्थः- कशया अश्वं प्रेरणं कुर्वन् रथस्वामी इव (पर्जन्यदेवः) वर्षासम्बन्धिदूतान् प्रकटयति। यदा पर्जन्यदेवः आकाशात् वर्षणं करोति तदा दूरात् गर्जनस्य ध्वनिः श्रूयते।

व्याकरणविमर्शः-

- अभिक्षिपन्- अभि पूर्वकात् क्षिप्-धातोः शतृप्रत्यये प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- उदीरते- उत् पूर्वकात् ईर्धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।
- कशया- कश्धातोः अच्प्रत्यये टाप्प्रत्यये तृतीयाबहूवचने रूपमिदम्।

प्र वाता॒ वान्ति॑ प॒तय॑न्ति वि॒द्यु॒त उदोष॑धी॒र्जिह॑ते॒ पिन्व॑ते॒ स्वः।

इरा॒ विश्व॑स्मै॒ भुव॑नाय जायते॒ यत्प॒र्जन्यः॑ पृथि॒वीं रे॒तसाव॑ति॥४॥

पदपाठः- प्र। वाताः॑। वान्ति॑। प॒तय॑न्ति। वि॒ऽद्युतः॑। उत्। ओष॑धीः। जिह॑ते। पिन्व॑ते। स्व१॒रिति॑स्वः॑। इरा॑। विश्व॑स्मै। भुव॑नाय। जा॒य॒ते॒। यत्। प॒र्जन्यः॑। पृ॒थि॒वीम्। रेत॑सा। अव॑ति॥

अन्वयः- यत् पर्जन्यः पृथिवीं रेतसा अवति, वताः प्रवान्ति, विद्युतः पतयन्ति, ओषधीः उज्जिहते. स्वः पिन्वते, विश्वस्मैस भुवनाय इरा जायते।

व्याख्या- 'प्र वाताः' इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या। सूचित्रं च- 'प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् इत्यग्न्याधेय प्रभृति' (आश्व०२.१५) इति। प्र वान्ति वाताः वृष्ट्यर्थम्। पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति विद्युतः। ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते। स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति। इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्थाः भवति। कदैवमिति। यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसां उदकेन अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदैवं भवति।

सरलार्थः- यदा पर्जन्यदेवः पृथिवीं जलेन सिञ्चति, तदा वायुः शीघ्रं वाति, विद्युत् पतति, ओषधयः जायन्ते, आकाशं पिन्वते, सम्पूर्णलोकस्य कृते पृथिवी(भोजनप्रदाने) समर्था भवति।

व्याकरणविमर्शः-

- वान्ति- वा-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

- पतयन्ति- पत्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- उज्जिहते- उत्पूर्वकात् आत्मनेपदिनः हा-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- पिन्वते- आत्मनेपदिनः पिन्व्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ॥५॥

पदपाठः- यस्य। व्रते। पृथिवी। नन्नमीति। यस्य। व्रते। शफऽवत्। जर्भुरीति। यस्य। व्रते। ओषधीः। विश्वऽरूपाः। सः। नः। पर्जन्य। महि। शर्म। यच्छ॥

अन्वयः- यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवत् जर्भुरीति, यस्य व्रते ओषधीः विश्वरूपाः स पर्जन्यः नः महि शर्म यच्छ।

व्याख्या- यस्य पर्जनस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति। यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा। यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषधयः विश्वरूपाः नानारूपाः भवन्ति। हे पर्जन्यः सः महांस्त्वं नः अस्माभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ।

सरलार्थः- यस्य आज्ञया पृथिवी नमति, यस्य आज्ञया क्षुरधारिणः पशवः विचरन्ति, यस्य आज्ञया ओषधयः विविधरूपाः भवन्ति। हे पर्जन्य देव त्वम् अस्माकं कृते महत् सुखं प्रयच्छतु।

व्याकरणविमर्शः-

- नन्नमीति- नम्-धातोः यङ्लुकि लटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- जर्भुरीति- भुर्-धातोः यङ्लुकि लटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- यच्छ- यम्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।

पाठगतप्रश्नाः

१. पर्जन्यसूक्तम् कस्मिन् वेदे अन्तर्भवति।
२. पर्जन्यसूक्तस्य ऋषिः कः भवति।
३. पर्जन्यसूक्तस्य देवता का।
४. विवास इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।
५. कनिक्रदत् इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।
६. पर्जन्यः कान् विहन्ति।
७. ईषते इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

८. विभाय इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः।

अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः॥६॥

पदपाठः- दिवः। नः। वृष्टिम्। मरुतः। ररीध्वम्। प्र। पिन्वत। वृष्णः। अश्वस्य। धाराः।

अर्वाङ्। एतेन। स्तनयित्नुना। आ। इहि। अपः। निऽसिञ्चन्। असुरः। पिता। नः॥

अन्वयः- मरुतः दिवः न वृष्टिं ररीध्वम्, वृष्णः अश्वस्य धाराः प्रपिन्वतः। नः पिता असुरः अपः निषिञ्चन् एतेन स्तनयित्नुना अर्वाङ् एहि।

व्याख्या- हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकासात् नः अस्मादर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त। वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्रपिन्वतः प्रक्षरत। हे पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखान् एहि आगच्छ। अपः तिं कुर्वन्। अपः अस्माभिः निषिञ्चन् स देवः असुरः उदकानां निरसितापि सन् नः अस्माकं पिता पालकञ्च।

सरलार्थः- हे मरुतः, अन्तरिक्षात् अस्माकं कृते जलं प्रयच्छतु। वर्षणं कुर्वतां मेघानां धारां प्रवाहयतु। अस्माकं पालकः, प्राणदः त्वं जलं प्रयच्छन् गर्जनं कुर्वता मेघेन सह आगच्छतु।

व्याकरणविमर्शः-

- ररीध्वम्- आत्मनेपदिनः रा-धातोः लटि मध्यमपुरुषबहुवचने।
- प्रपिन्वत- प्रपूर्वकात् पिन्व्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषबहुवचने
- निषिञ्चन्- निपूर्वकात् सिञ्च्-धातोः शतृप्रत्यये प्रथमैकवचने।
- असुरः- असून् प्राणान् राति ददाति इति असुरः।

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन।

दृतिं सुकर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः॥७॥

पदपाठः- अभि। क्रन्द। स्तनय। गर्भम्। आ। धाः। उदन्ऽवता। परिऽदीय। रथेन।

दृतिम्। सु। कर्ष। विऽसितम्। न्यञ्चम्। समाः। भवन्तु। उत्ऽवतः। निऽपादाः॥

अन्वयः- अभि क्रन्द, स्तनय, गर्भम् आ धाः, उदन्वता रथेन परि दीय, विषितं दृतिं न्यञ्चम् सु कर्ष। उद्वतः निपादाः समाः भवन्तु।

व्याख्या- अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय। तदेव पुनरुच्यते। दाढ्याय। स्तनय गर्ज। गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु आ धाः आधेहि। तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परिदीय परितो गच्छ। दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु सुष्ठु आकर्ष वृष्ट्यर्थम्। यद्वा। विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष। एवं कृते उद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकस्थाः। भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः।

सरलार्थः- (हे पर्जन्यदेव) (भूमिम्) अभिमुखीकृत्य गर्जनं करोतु। (ओषधिषु) गर्भं (जलं) स्थापयतु। जलयुक्तं रथं परितः भ्रमतु। विशिष्टरूपेण बद्धं जलपात्रम् अधोमुखीकृत्य जलं पिन्वताम्। येन ऊर्ध्वस्थानम् अधोस्थानं च समानं भवेत्।

व्याकरणविमर्शः-

- क्रन्द- क्रन्द्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- स्तनय-स्तन्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- धाः- धा-धातोः लुङि मध्यमपुरुषैकवचने।
- दीया- दी-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपम्।

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात्।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः॥८॥

पदपाठः- महान्तम्। कोशम्। उत्। अच। नि। सिञ्च। स्यन्दन्ताम्। कुल्याः। विऽसिताः। पुरस्तात्। घृतेन। द्यावापृथिवी इति। वि। उन्धि। सुऽप्रपानम्। भवतु। अघ्न्याभ्यः॥

अन्वयः- महान्तं कोशम् उदच, निषिञ्च। कुल्याः विषिताः पुरस्तात् स्यन्दन्ताम्। घृतेन द्यावापृथिवी वि उन्धि। अघ्न्याभ्यः सु प्रपाणं भवतु।

व्याख्या- हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघम् उदच् उद्गच्छ। उद्गमय वा। तथा कृत्वा निषिञ्च नीचैः क्षारय। कुल्या नद्यः विषिताः विष्यूताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम्। प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दते घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युन्धिं क्लेदय अत्यधिकम्। अन्ध्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु।

सरलार्थः- (हे पर्जन्यदेव) मेघम् उर्ध्वभागम् आदाय गच्छतु किञ्च वर्षणं करोतु। नद्यः बन्धनरहिताः सन्तः सम्मुखभागं प्रवहन्तु। जलेन द्युलोकं तथा पृथिवीलोकं विशेषरूपेण सिक्तं करोतु। गवां कृते पानीयं जलं वर्षतु।

व्याकरणविमर्शः-

- उदच- उत्पूर्वकात् अच्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपम्।
- निषिञ्च- निपूर्वकात् सिञ्च्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैवचने।
- स्यन्दन्ताम्- स्यन्द्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषबहुवचने।
- उन्धि- उद्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने।

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत् किंच पृथिव्यामधि॥९॥

पदपाठः- यत्। पर्जन्य। कनिक्रदत्। स्तनयन्। हंसि। दुःऽकृतः। प्रति। इदम्। विश्वम्। मोदते। यत्। किम्। च। पृथिव्याम्। अधि॥

अन्वयः- पर्जन्य! यत् कनिक्रदत् स्तनयन् दुष्कृतः हंसि इदं विश्वं यत् किंच पृथिव्याम् अधि मोदते।

व्याख्या- हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीम् इदं विश्वं जगत् प्रति मोदते। यत्किञ्च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चरात्मकं तदिदं मोदते वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम्।

सरलार्थः- हे पर्जन्य देव यदा भवान् तीव्रशब्दं कुर्वतः, गर्जनं कुर्वतः दुष्कर्म कुर्वतां जनानां हननं करोति तदा ये पृथिव्यां तिष्ठन्ति ते आनन्दिताः भवन्ति।

व्याकरणविमर्शः-

- हंसि- हन्-धातोः लटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- मोदते- आत्मनेपदिनः मुद्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदः मनीषाम्॥१०॥

पदपाठः- अवर्षीः। वर्षम्। उत्। ऊँ इति। सु। गृभाय। अकः। धन्वानि। अतिऽएतवै। ऊँ इति। अजीजनः। ओषधीः। भोजनाय। कम्। उत। प्रऽजाभ्यः। अविदः। मनीषाम्॥

अन्वयः- वर्षम् अवर्षीः। उत् उ सु गृभाय। धन्वानि अति एतवै अकः। भोजनाय कम् ओषधीः अजीजनः उत प्रजाभ्यः मनीषाम् अविदः।

व्याख्या- इयमतिवृष्टिविमोचनी। हे पर्जन्य त्वम् अवर्षीः वृष्टवानसि। वर्षमृदु षू गृभाय उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय गृहाण। परिहरेत्यर्थः। धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः जलवतः कृतवानसि। किमर्थम् अत्येतवा उ अतिक्रम्य गन्तुम्। ओषधीः अजीजनः उत्पादय। किमर्थम्। भोजनाय धनाय भोगाय वा कम् इत्ययं 'शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवद् पादपूरणः (निरु. १.१०)। अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषाम् अविदः प्राप्तवानसि।

सरलार्थः- (हे पर्जन्य देव) भवान् वर्षणं करोतु। भवान् यत् पूर्णरूपेण रोधं करोतु। जलहीनप्रदेशम् अतिक्रम्य गमनयोग्यः भवतु। भोगकरणाय ओषधीनाम् उत्पन्नं करोतु, तथा लाकात् प्रशंसां प्राप्नोतु।

व्याकरणविमर्शः-

- अवर्षीः- वृष्-धातोः लुङि मध्यमपुरुषैकवचने।
- गृभाय- ग्रभ्-धातोः लटि लोटि वा मध्यमपुरुषैकवचने। केषाञ्चित् मतं यत् ग्रह्-धातोः वैदिकं रूपमिदम्।
- एतवै- इण्-धातोः तुमर्थकतवैप्रत्यये।
- अकः- कृ-धातोः लुङि मध्यमपुरुषैकवचने वैदिकरूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

९. ररीध्वम् इति कुत्रत्यं रूपम्।
१०. असुरः इत्यस्य निवर्चनं लिखत।
११. दीया इति कुत्रत्यं रूपम्।
१२. महान्तं कोशम्....इति मन्त्रं पूरयत।
१३. गृभाय इत्यस्य कोऽर्थः।
१४. हंसि इति कुत्रत्यं रूपम्।

२२.२) पर्जन्यसूक्तसारः

ऋग्वेदस्य पञ्चमे मण्डले त्र्यशीतितमं सूक्तमिदं पर्जन्यसूक्तम्। अस्य सूक्तस्य अत्रिः ऋषिः, पर्जन्यो देवता, जगत्यादीनि च छन्दांसि। अस्मिन् सूक्ते साकल्येन दश मन्त्राः सन्ति। तेषु च मन्त्रेषु पर्जन्यदेवताम् उद्दिस्य विविधाः प्रार्थनाः विहिताः। अस्मिन् सूक्ते प्रधानतः जलवर्षणस्य कृते प्रार्थना विधीयते। तथाहि अत्र पर्जन्यदेवतायाः माहात्म्यस्य प्रकटनं क्रियते, ततः तस्य भयङ्करं रूपं वर्ण्यते, ततश्च अस्यां पृथिव्याम् उपयुक्तेन जलवर्षणेन शस्यविधानाय प्रार्थनाः क्रियन्ते।

तत्रादौ उच्यते सूक्तिभिः स महान् पर्जन्यदेवः स्तोतव्यः, किञ्च नमस्कारमाध्यमेन स प्रसन्नीकर्तव्यः। यतो हि स जलवर्षकः ओषधीषु गर्भरूपेण बीजानि धारयति। अत आम्नातं-

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिःस्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास।

कनिक्रदद् वृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम्।। इति।

स हि वृक्षान् खण्डशः विभक्तान् करोति, किञ्च भयङ्करैः अस्त्रैः गर्जन् अस्मिन् संसारे पापिजनानां नाशं करोति। रथारूढः स्वामी इव गच्छन् स्वस्य दूतान् मेघान् प्रकटीकरोति। सिंहवत् गर्जन् सम्पूर्णम् आकाशं मेघाच्छन्नं करोति। स वायुं प्रवहन् विद्युतं प्रकटयन् ओषधीश्च उत्पादयन् जलेन पृथिव्यां प्राणिनः रक्षति।

एतदनन्तरम् अत्र पर्जन्यदेवम् उद्दिश्य विविधाः प्रार्थनाः उच्चार्यन्ते। यथा- यस्य आज्ञया ओषधयः विविधवर्णयुक्ताः भवन्ति, स पर्जन्यदेवः अस्मान् रक्षतु। आकाशतः अस्मभ्यं वृष्टिं प्रददातु, शक्तिशालिभिः मेघैः जलधारां प्रवाहयतु किञ्च जलसेकेन पितृवत् अस्माकं सुरक्षां विदधातु। महाजलपात्रतः पृथिव्यां जलं वर्षयतु, अपि च नद्यः बन्धनरहिताः भूत्वा अग्रे प्रवहन्तु, अवध्यानां गवां कृते पर्याप्तं जलं भवतु। घृतरूपिणा वर्षाजलेन समग्रां पृथिवीं तथा आकाशञ्च सिञ्चतु। अत एव आम्नातं-

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात्।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः।। इति।

ततश्च उच्यते - हे पर्जन्यदेव ! अतीव गर्जन् भयङ्करशब्दं कुर्वन् च यदा भवान् पापिजनं हन्ति, तदा समग्रा पृथिवी प्रसन्ना भवति। एवञ्च प्रार्थ्यते यत् जलवर्षणाद् अनन्तरम्, ओषधीनां च उत्पादानाद् अनन्तरम्, अस्माकं स्तुतीः च श्रुत्वा भवान् पूर्णरूपेण स्थिरीभवतु इति।

२२.३) पर्जन्यदेवतास्वरूपम्

पर्जन्यसूक्ते पर्जन्यदेवतायाः स्वरूपं ज्ञायते। पर्जन्यः वृष्टिकारकः देवः। अस्य प्रधानं वैशिष्ट्यं हि अयं जलं वर्षति, जलमयेन रथेन आरूढो भूत्वा भ्रमति। जलचर्म आकुञ्च्य ततः जलं सिञ्चति। पर्जन्यः शीघ्रं वृष्टिं कारयति। यदा अयं आकाशं मेघयुक्तं करोति, तदा सिंहवत् भीषणं गर्जति।

पर्जन्यः समस्तविश्वस्य पिता माता च इत्युच्यते। तथाहि स वर्षाद्वारा पृथिव्यां जलरूपिवीर्यस्य धारणं कुर्वन् प्राणिनां कृते अन्नादीनां खाद्यपदार्थानाम् उत्पत्तिं करोति। अतः अयं भवति विश्वस्य पिता।

अस्य प्रधानं कार्यं तु जलवर्षणम् एव। तथापि अन्यानि अपि कानिचन कार्याणि तस्य सन्ति। यथा स दुष्कालं नाशयति, वज्रपातैः वृक्षान् नाशयति किञ्च भयङ्करान् असुरान् अपि स्वस्य भयङ्करैः अस्त्रैः हन्ति। तस्य महत्याः शक्त्याः पुरतः सम्पूर्णं जगत् एव नतमस्तकं भवति। पर्जन्यो हि पृथिवीं सत्त्वयुक्तां करोति, ओषधयश्च अनेन पल्लवैः पुष्पैः च शोभन्ते।

अस्य विविधैः देवैः सह सम्पर्कः वर्तते। तथाहि मरुद्भिः वायुदेवेन च अस्य घनिष्ठः सम्बन्धः। ऋग्वदेषु अग्निदेवेन सह अस्य स्तुतिः कृता वर्तते। वर्षाणां देवतारूपेण अस्य देवेन्द्रेण इन्द्रेण सह तुलना कृता। पृथिवी अस्य पत्नी इति कथ्यते परन्तु अन्यत्र वशा अस्य पत्नी इत्यपि उल्लेखः। सोमः पर्जन्यदेवस्य पुत्रः इति प्रसिद्धम्।

अयं पर्जन्यदेवः भौतिकस्य पर्जन्यस्य अर्थात् मेघस्य मूर्तरूपः। प्राचीनाः ऋषयः वर्षाणां तथा गर्जनशक्त्याः मूर्तिरूपेण पर्जन्यदेवस्य दर्शनं लब्धवन्तः।

एवञ्च पर्जन्यसूक्ते पर्जन्यदेवस्य बहूनि माहात्म्यानि ज्ञायन्ते। यथा- स जलवर्षकः ओषधीषु गर्भरूपेण बीजानि धारयति। स हि वृक्षान् खण्डशः विभक्तान् करोति, किञ्च भयङ्करैः अस्त्रैः गर्जन् अस्मिन् संसारे पापिजनानां नाशं करोति। अत एव आम्नातं-

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात्।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः।। इति।

रथारूढ स्वामी इव गच्छन् स्वस्य दूतान् मेघान् प्रकटीकरोति। सिंहवत् गर्जन् सम्पूर्णम् आकाशं मेघाच्छन्नं करोति। स वायुं प्रवाहयति, विद्युतं प्रकटयति, ओषधीश्च उत्पादयति जलेन पृथिव्यां प्राणिनः रक्षति च। पर्जन्यदेवः एव अन्नस्य उत्पादने मूलं कारणं भवति। अत एव उक्तं गीतायाम्-

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः।। इति।

पाठसारः (पर्जन्यसूक्तम्)

सूक्तेस्मिन् ऋषिः अत्रिः आह, हे स्तोतः बलवन्तं पर्जन्यं गीर्भिः स्तुहि। यः पर्जन्यः अपां वर्षता क्षिप्रदानः गर्जनशब्दं कुर्वन्, ओषधीषु गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधासि स्थापयति वा तं स्तुहि। पर्जन्यो वृक्षान् विहन्ति, रक्षांसि विहन्ति च। यदा पर्जन्यः स्तनयन् दृष्कृतः पापकृतः हन्ति, तदा अनपराधोपि भीतः पलायते। अन्यच्च यदा पर्जन्यः अन्तरिक्षं वर्षोपेतं करोमि, तदा स कशया अश्वान् अभिक्षिपन् प्रभिप्रेरयन् वर्षकान् दूतान् मेघान् वा प्रकटयति। वृष्ट्यर्थं वाताः प्रवान्ति, विद्युतः समन्तात् संचरन्ति, ओषधयः प्रवर्धन्ते, स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते, सर्वस्मै भुवनाय भूमिः अन्नम् उत्पादयति, यदा पर्जन्यः पृथिवीम् उदकेन अवति। यस्य पर्जन्यस्य कर्मणि पृथिवी नन्नमीति, यस्य व्रते पादोपेतं गवादिकं भ्रियते पूर्यते गच्छति वा, यस्य कर्मणि ओषधयः नानारूपा भवन्ति, हे पर्जन्य स महांस्त्वम् अस्मभ्यं महत् सुखं

प्रयच्छ। इत्थं हे मरुतः यूयम् अन्तरिक्षसकाशात् अस्मदभिमुखम् आगच्छ। हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशस्थानीयं मेघम् उद्गमय, तथा कृत्वा नःषिञ्च च, येन नद्यः विष्यूताः सत्यः प्रवहन्तु। हे पर्जन्य यदा त्वं स्तनयन् दुष्कृतः मेघान् विदारयसि, तदा विश्वमिदं मोदते, यतो हि वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम्।

॥मनुमत्स्यकथा॥

प्रस्तावना

शुक्लयजुर्वेदे एकमेव ब्राह्मणं विद्यते। तस्य नाम शतपथब्राह्मणम् इति। एतत् ब्राह्मणसाहित्ये बृहत्तममस्ति। शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाद्वयं - काण्वशाखा माध्यन्दिनशाखा च। उभयशाखायामेव ब्राह्मणम् उपलभ्यते। माध्यन्दिनशाखायां ब्राह्मणस्य चतुर्दश काण्डानि शतम् अध्यायाः च सन्ति। शाखयोः माध्यन्दिनशाखा सुप्रसिद्धा। अस्यामेव शाखायां प्रथमकाण्डस्य अष्टमाध्याये मनुमत्स्यकथा इति आख्यायिका पदं करोति। अस्याम् आख्यायिकायां मनुमत्स्ययोः रमणीया कथा विद्यते। सैव अस्मिन् पाठे प्रस्तूयते।

२२.४) इदानीं मूलपाठं पठाम (मनुमत्स्यकथा)

मनवे ह वै प्रातः।
अवनेग्यमुदकमाजहुर्यथेदम्पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्त्येवं
तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे॥ १॥

स हास्मै वाचमुवाद। बिभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा
पारयिष्यसीत्यौघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा पारयितास्मीति कथं
ते भृतिरिति॥ २॥

स होवाच। यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य
एव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माग्रे बिभरासि स यदा तामतिवर्धा अथ कर्षूं
खात्वा तस्यां मा बिभरासि स यदा तामतिवर्धा अथ मा
समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा अतिनाष्ट्रो भवितास्मीति॥ ३॥

शश्वद्ध झष आस। स हि ज्येष्ठं वर्धतेऽथेतिथीं समां तदौघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ उत्थिते नावमापद्यासै ततस्त्वा पारयितास्मीति॥ ४॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार। स यतिथीं तत्समां परिदिदेष ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासांचक्रे स औघ उत्थिते नावमापेदे तं स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव॥ ५॥

स होवाच। अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबघ्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्यावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमित्यौघो हताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे॥ ६॥

२२.४.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम (मनुमत्स्यकथा)

मनवे ह वै प्रातः।
अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्त्येवं
तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे॥ १॥

व्याख्या - मनवे ह वै। इडाब्राह्मणमेतत्। तत्र ईडायां मानवीम् ईडां देवतां वक्तुं मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी (तै०सं०२.६.७.६, तै०ब्रा० ३.४.८.१, २३.२, आ०श्रौ० १.७.७) इत्येतानि च निगदपदानि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः। स चेतिहासः प्रसन्न एव, किञ्चत्तु दर्श्यते। मनवे वैवस्वताय। तादर्थ्ये चतुर्थी। अवनेज्यते हस्ताद्यनेनेत्यवनेग्यम्। करणे कृत्यः। आजह्रुः आनीतवन्तः परिचारकाः। यथा इदम् अधुना पाणिभ्यां हस्तार्थं यदवनेजनं तस्मै आहरन्ति तथा आजह्रुः। तस्य मनोः अवनेनिजानस्य प्रक्षालयतः मत्स्यः पाणी आपेदे प्राप्तः। भानिनोर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्यरूपेण आजगाम॥ १॥

सरलार्थः- प्रातः मनोः समीपे हस्तप्रक्षालनाय जलम् आनीतम्। यदा मनुः हस्तादिकं प्रक्षालयति स्म तदा एकः मत्स्यः तस्य हस्ते अपतत्।

व्याकरणम्-

- अवनेग्यम्- अवपूर्वकात् निज्-धातोः ण्यत्प्रत्यये।

- अवनेनिजानस्य- अवपूर्वकात् निज्-धातोः शानचि।
- आजह्रुः- आङ्पूर्वकात् हृ-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- आपेदे- आङ्पूर्वकपद्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।

स हास्मै व्वाचमुवाद। बिभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघ इमाः सर्वाः प्रजा निव्र्वोढा ततस्त्वा पारयितास्मीति कथं ते भृतिरिति।। २।।

व्याख्या - स मत्स्यः अस्मै मनवे वाचम् उवाद उदितवान्। कीदृशीम् बिभृहि पुषाण मा माम्। किमर्थम् पारयिष्यामि पाल रक्षणे(धा १०.७५) रक्षिष्यामि त्वा इति। कस्मात् इति भयहेतुप्रश्नः। वहतीति औघः उदकसङ्घातः। स इमाः भारतवर्षनिवासिनीः सर्वाः प्रजाः निर्वोढा निःशेषं वोढा देशान्तरं प्रापयिता। ततः तस्मात् भयहेतोः त्वा पारयितास्मि पालयितास्मि इति मत्स्यवचः। कथम् इति मनोः प्रश्नः। कथं ते तव भृतिः भरणं पुष्टिः इति।। २।।

सरलार्थः- स मत्स्यः तम् उवाच- त्वं मां पालय। अहं तव रक्षणं करिष्यामि इति। तदा मनुः अवोचत् त्वं कस्मात् मम रक्षणं करिष्यसीति। तदा मत्स्यः अब्रवीत् विशालजलप्रवाहे समस्तं प्राणिमण्डलम् अन्ते वक्ष्यामि। तस्मात् त्वाम् अहं रक्षिष्यामि।

व्याकरणम्-

- उवाद- वद्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- निर्वोढा- निर्पूर्वकात् वह्-धातोः लुटि एकवचने वैदिकप्रयोगः।

स होवाच। यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माऽग्रे बिभरासि स यदा तामतिव्वर्धा अथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि। स यदा तामतिव्वर्धाऽअथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा अतिनाष्ट्रो भवितास्मीति।। ३।।

व्याख्या - क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः अल्पकाः। नाष्ट्रा इति। गॄ निगरणे(धा० ६.१२९)। निगिरति। बिभरासि। अध्येषणायां लिङर्थे लेट् (३.४.७)। बिभृयाः पुष्णियाः। एवमेव अभ्यवहरासि उपासासै आपद्यासै इति व्याख्येयानि। अतिवर्द्धे अतिरिच्य वर्धितास्मीति प्राप्ते लिङर्थे लेट्(३.४.७) इति यदा योगे लेट्। कर्षूः खातिकाः। अतीतो नाष्ट्रान् नाशयितॄन् इति अतिनाष्ट्रः।। ३।।

सरलार्थः- सः (मत्स्यः) उक्तवान् - यावत् वयं क्षुद्राः स्थाष्यामः तावत् अस्माकं महाभयम्। (महान्तः) मत्स्याः अस्मान् खादिष्यन्ति। तस्मात् पूर्वमेव मां कुम्भमध्ये स्थापय। यदा तस्य अतिक्रमणं

करिष्यमि तदा गर्तमध्ये मां रक्षय। यदा तस्यापि अतिक्रमणं करिष्यमि तदा मां समुद्रं प्रति गमय। तेदैव अहं विनाशस्य अतिक्रमणं करिष्यामि।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- नाष्ट्राः- नश्-धातोः ष्ट्रन्प्रत्यये बहुवचने।
- अतिवर्द्धै- अतिपूर्वकात् वृध्-धातोः लेटि उत्तमपुरुषैकवचने।
- अभ्यवहरासि- अभिपूर्वकात् अवपूर्वकात् हृधातोः लेटि मध्यमपुरुषैकवचने।

शश्वद्ध झषऽआस। स हि ज्येष्ठं व्वर्धतेऽथेतिथीं समां तदौघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ उत्थिते नावमापद्यासै ततस्त्वा पारयितास्मीति॥ ४॥

व्याख्या- शश्वच्छब्दोत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः। झषः महामत्स्यः क्षिप्रमेव महामत्स्योत्रावर्ततेत्यर्थः। अथ कस्मात् सः शीघ्रमेव महामत्स्यः संवृत्तः। हि यस्मात् स ज्येष्ठं बृहत्तमं वर्धते। सर्वे एव हि जलचरा अतिशयेन वर्धन्ते, स तु मत्स्यत्वादनाष्ट्रत्वाच्च बृहत्तमं वर्धत इति श्रुतिवचनम्। अथेतिथीम् इति मत्स्यवचनम्। अयमपि समुद्रम् अभ्यवहृते। इतिथीम् इत्यभिनयः, तेन संख्येयां समां दर्शितवान्। इयतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी इतिथी। इदम इशादेशश्छान्दसः, टित्त्वात् ङीप्। इयत्यस्तिथयो यस्यां सा इतिथीति केषुचित् कोषेषु। तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथीम् इति प्राप्ते छान्दसो यशब्दवशब्दलोपः। समा संवत्सरः तां समां समायामित्यर्थः। तत् स इति लिङ्गव्यत्ययः। स पूर्वोक्त औघः आगन्ता तत् तदा नावम् उपकल्प्य(मा) माम् उपासासै उपासीथाः। औघे च उत्थिते तां नावम् त्वम् आपद्यासै आरोहेरित्यर्थः।। ४।।

सरलार्थः- स मत्स्यः शीघ्रमेव महान् मत्स्यः सञ्जातः। स मत्स्येषु बृहत्तमः अभवत्। ततः स उक्तवान्- यस्मिन् वत्सरे प्लावनम् आगमिष्यति तदा नौकां निर्मीय प्रतीक्षां करिष्यसि। प्लावने सति नौकायां संवक्षसि। तदा अहं त्वां रक्षिष्यामि।

व्याकरणम्-

- उपासासै- उपपूर्वकात् अस्-धातोः लेटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- आपद्यासै- आङ्पूर्वकात् पद्-धातोः लेटि मध्यमपुरुषैकवचने।
- भृतिः- भृधातोः क्तिन्प्रत्यये प्रथमैवचने।

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार। स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासाञ्चक्रे स ऽऔघऽ उत्थिते नावमापेदे तं स मत्स्य

उपन्यापुप्लुवे तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव।। ५।।

व्याख्या- यावतीनां पूरणीं यतिथीं परिदिदेश परिदिष्टवान् आख्यातवान् ततिथीं तावतीनां पूरणीं समां नावम् उपकल्प्य मत्स्यम् उपासितवान्। औघे च उत्थिते नावम् अधिरूढः तं च मनुं स मत्स्यः उप समीपे (नि) नीचैः एनमुपकर्ष्यम् इति सम्बन्धः। आपुप्ल वे आगतः। तस्य मत्स्यस्य शृङ्गे भवितव्यतयैव निष्पादिते नावः पाशं (प्रतिमुमोच) प्रतिबद्धवान्। तेन पाशेन सह मत्स्यः एतम् गिरि हमवन्तम्(अतिदुद्राव) अतिजगाम।। ५।।

सरलार्थः- तं मत्स्यं तथैव पालयित्वा मनुः तम् आदाय समुद्रं जगाम। स मत्स्यः यस्मिन् वत्सरे नौकानिर्माणाय उक्तवान् तस्मिन् वत्सरे एव मनुः नौकां निर्मितवान्। तस्मिन् प्लावने सति नौकाम् आरूढवान्। स मत्स्यः तस्य समीपे तरन् आगतवान्। किञ्च तस्य शृङ्गेन सह नौकायाः रज्जुबन्धनं चकार। ततः तमादाय उत्तरगिरिं (भाष्यमते हिमालयं) गतः।

व्याकरणम्-

- अभ्यवजहार- अभिपूर्वकात् अवपूर्वकात् हृधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- परिदिदेश- परिपूर्वकात् दिश्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- उपकल्प्य- उपपूर्वकात् क्लृप्-धातोः ल्यपि।
- प्रतिमुमोच- प्रतिपूर्वकात् मुच्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।

स होवाचापीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्यावद्यावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमित्यौघो हताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे।। ६।।

व्याख्या- स होवाच। मत्स्यवचनम्- अपीपरं वै त्वा पालतवानस्मि त्वाम्। अधुनात्र वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व। किञ्चापरम्- गिरौ सन्तं त्वा त्वाम् उदकं मा अन्तश्छैत्सीत् तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीत्, इदम् अस्माद्देशादित्यर्थः। कथं पुनः तां नावं छनत्ति यावद् अध्वनः उदकं समवायात्(सम्) एकीभावाय अव अधः अयात् गच्छेत् अवतरेदित्यर्थः। तावत्तावत् त्वमपि तदेवोदकम् अनु अवसर्पासि अवतरेः। स मनुः प्राप्ते काले तावत् तावत् एव (अन्तवससर्प) अन्ववसृप्तः। येन च वर्त्मना मनुरवसृप्तः तद् अद्यत्वे अपि एतद् उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम् इति आहुरिति शेषः। अवसृप्तोनेनेत्यवसर्पणम्।। ६।।

सरलार्थः- स (मत्स्यः) उक्तवान्- अहं त्वाम् अपारयाम्। (अधुना) नौकायाः वृक्षेण बन्धनं कुरु। पर्वते विद्यमाना (तव) नौका समुद्रजलेन छिन्ना न स्यात्। यदैव नौका जलं प्रति गच्छेत् तदैव त्वं नौकायाः अवतर इति। तदा (मनुः) अवततार। ततः उत्तरपर्वतस्य तत् स्थानम् अवतरणमार्गः

(अवसर्पणम्) इत्यनेन आख्यातम्। तेन प्लावनेन समस्ताः प्राणिनः परिप्लुताः, केवलं मनुः एव तत्र अवशिष्टः आसीत्।

व्याकरणम्-

- अपीपरम्- पृ-धातोः लुङि उत्तमपुरुषैकवचने।
- निरुवाह- निर्पूर्वकात् वह्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- परिशिशिषे- परिपूर्वकात् शिष्-धातोः लिटि प्रथमपुरुषैवचने।
- समवायात्- सम्पूर्वकात् अवपूर्वकात् इधातोः विधिलिङि प्रथमपुरुषैकवचने।

पाठगतप्रश्नाः

१५. कदा मनोः कृते हस्तादिप्रक्षालनाय जलम् आनीतम्।
१६. मत्स्यः मनोः क्व अपतत्।
१७. आजह्रुः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१८. अवनेग्यम् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१९. निर्वोढा इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२०. गृधातुः कस्मिन्नर्थे भवति।
२१. भृतिः इत्यस्य कः अर्थः।
२२. नाष्ट्राः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२३. अभ्यवहरासि इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२४. शश्वद्ध झष... इति मन्त्रांशे शश्वच्छब्दः अत्र कीदृशः।
२५. परिदिदेश इति कस्मिन् लकारे रूपम्।
२६. परिमुमोच इति कस्मिन् लकारे रूपम्।
२७. अपीपरम् इत्यत्र कः धातुः।
२८. केन सह नौकायाः रज्जुबन्धनं चकार।
२९. उपासासै इति रूपं कथं स्यात्।

२२.५) मनुमत्स्यकथा

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्। एवं वेदस्य प्रथमभागः देवस्तुतिमूलको मन्त्रभागः। द्वितीयभागो ब्राह्मणम्। प्रत्येकं वेदनां पृथक् पृथक् ब्राह्मणानि प्राप्यन्ते। कृष्णयजुर्वेदस्य ब्राह्मणस्य नाम तैत्तिरीयब्राह्मणम्। शुक्लयजुर्वेदस्य ब्राह्मणस्य नाम शतपथब्राह्मणम् इति। अस्मिन् शतपथब्राह्मणे मनुमत्स्यकथा प्राप्यते।

वेदाध्ययनम्

कथासारः- अथ कदाचित् प्रातः हस्तप्रक्षालनाय महर्षेः मनोः कृते तस्य भृत्याः जलम् आनीतवन्तः। तदा हस्तप्रक्षालनसमये कश्चित् क्षुद्रः मत्स्यः मनोः हस्ते पतितः। सः मत्स्यः मनुम् उक्तवान् यत् "इदानीं भवान् मां पालयतु, परम् अहं त्वां पारयिष्यामि" इति। "कस्मात् मां पारयिष्यति" इति मनुना पृष्टे सति सः मत्स्यः अवोचत् यत् "भाविनि काले कश्चन महान् औघः पृथिव्याः सर्वाः इमे प्रजाः देशान्तरं प्रापयिता। ततः औघात् अहं भवन्तं पारयिष्यामि" इति। तदा कथं मत्स्यः भरणीयः इति मनुः पृष्टवान्। उत्तररूपेण मत्स्य उक्तवान् यत् "यावद् वयं मत्स्याः क्षुद्राः तिष्ठामः तावत् प्रतिपदं विपत् भवति। ज्येष्ठा मत्स्या एव प्रायशः कनिष्ठान् मत्स्यान् गिलन्ति। अत आदौ मां एकस्मिन् कुम्भ्यां पोषयतु, परं यदा ततः बृहत्कायः भविष्यामि तदा पुष्करिणीं खनित्वा तत्र मां पालयतु। ततोऽपि यदा बृहत्कायः भविष्यामि तदा समुद्रम् मां नयतु" इति। ततः यथोक्तं कार्यं सम्पादितं मनुना। शीघ्रं सः मत्स्यः एकः महामत्स्यः सञ्जातः। मत्स्यः मनुम् अवोचत् यत् "यथाकालं तदौघः आगन्ता। तस्मात् एकां नावं निर्माय मम प्रतीक्षां करिष्यति। औघे उत्थिते सति भवान् नावम् आरोक्ष्यति, अहं भवन्तं पारयिष्यामि" इति। सर्वं श्रुत्वा मनुः तं मत्स्यं समुद्रम् अनयत्। यथाकालं मनुः नावमेकां निर्माय समुद्रतटे मत्स्यस्य प्रतीक्षां कुर्वन् तस्थौ। औघे उत्थिते मनुः नावम् आरूढवान्। सः मत्स्यः नौकायाः रज्जुं स्वशृङ्गे बध्वा उत्तरदिशि पर्वतम् अतिक्रम्य अगच्छत्। ततः मत्स्यः मनुम् अब्रवीत् यत् "साम्प्रतं भवान् विपदुत्तीर्णः। अत्र उदकसीमाम् अतिक्रम्य कस्मिंश्चित् वृक्षे नावं बध्नातु। यावद् जलम् अपसरति तावद् भवानपि तदनु अस्मात् स्थानात् नीचैः अवतरेत्।" इति। मनुः अपि तद्वत् नीचैः अवततार। तेन औघेन सर्वाः प्रजाः निःशेषेण जलनिमग्नाः गतप्राणाः सञ्जाताः, मनुः तु एकः एव जीवितः अवर्तत। किञ्च तस्मादेव मनोः मनुष्याणाम् उत्पत्तिर्जाता इति मनुष्या मानवा इति कथ्यन्ते इति शम्।

तात्पर्यम्- आख्यानसमृद्धं खलु ब्राह्मणसाहित्यम्। तेषु शतपथब्राह्मणान्तर्गतं मनुमत्स्यकथा नाम आख्यानम् अन्यतमम्। अत्र युगान्तरे सृष्टेः ध्वंसः, पुनः प्राणिनां सृष्टेः विवरणं प्राप्यते। यद्यपि बहुत्र पुराणादिषु अस्य औघस्य कथा प्राप्यते, तथापि केनचिदितरप्राणिना औघस्य पूर्वाभासप्रदानं, नावः निर्माणं, पाशेन नावः बन्धनं, प्लावनोत्तरं सृष्टिः इत्यादिविषयाणाम् एकस्मिन्नेव आख्याने समावेशः इति मनुमत्स्यकथामन्तरेण अन्यत्र न दृश्यते। किञ्च अयं मत्स्यः भगवतः विष्णोः मत्स्यावतारः इत्यपि पुराणादिषु प्रसिद्धिः। प्लावनोत्तरं मनुः येन वर्त्मना अवततार तत् वर्त्म अद्यापि मनोरवसर्पणम् इति आख्यायते।

पाठसारः (मनुमत्स्यकथा)

मनुमत्स्यकथायां मनुमत्स्ययोः कथा प्रतिपादिता। तत्र हस्तादिप्रक्षालनसमये एकः मत्स्यः तस्य हस्ते अपतत्। स मत्स्यः महद्भ्यः मत्स्येभ्यः स्वस्य रक्षणाय मनुं प्रार्थितवान्। स मत्स्यः प्रतिदिनं वर्धमानः आसीत्। मनुः तं रक्षितवान्। मत्स्यः अपि महति प्लावने सति मनोः कदाचित् रक्षणाय उक्तवान्। एवं महति प्लावने सति स मत्स्यः आगतः। मनुः अपि नौकामेकां निर्माय पशून् तत्र आदाय मत्स्यशृङ्गे बद्ध्वा उत्तरगिरिं प्रति गतवान् इति संक्षेपः।

पाठान्तप्रश्नाः

(पर्जन्यसूक्ते)

१. पर्जन्यसूक्तस्य सारं संक्षेपेण लिखत।

२. अच्छा वद तवसं.....इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

३. वि वृक्षान् हन्त्युत.... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

४. रथीव कशयाश्वाँ......इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

५. प्र वाता वान्ति......इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

६. यस्य व्रते पृथिवी.....इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

७. अभि क्रन्द स्तनय.....इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

८. महान्तं कोशमुदचा.......इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

९. यत्पर्जन्य कनिक्रदत्.......इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

१०. अवर्षीर्वर्षमुदु..........इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

(मनुमत्स्यकथायाम्)

११. मनुमत्स्यकथायां सारं लिखत।

१२. स होवाच... इति कथांशं व्याख्यात।

१३. शश्वद्ध झषआस... इति कथांशं व्याख्यात।

१४. तमेव भृत्वा... इति कथांशं व्याख्यात।

१५. स होवाचापीपरम्... इति व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

(पर्जन्यसूक्ते)

१. ऋग्वेदे।

२. अत्रिः।

३. पजर्न्यः।

४. विपूर्वकात् वस्-धातोः मध्यमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।

५. क्रन्द्-धातोः यङ् तुङन्ते प्रथमापुरुषैकवचने रूपमिदम्।

६. वृक्षान् विहन्ति।

७. ईष्धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।

८. विभाय-भीधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्।

९. आत्मनेपदिनः रा-धातोः लटि मध्यमपुरुषबहुवचने।

१०. असून् प्राणान् राति ददाति इति असुरः।

११. दीया- दी-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपम्।

१२. म॒हान्त॒ं कोश॒मुद॑चा॒ नि षि॑ञ्च॒ स्यन्द॑न्तां कु॒ल्या विषि॑ताः पुरस्ता॑त्।
घृ॒तेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी व्यु॑न्धि सुप्रपा॒णं भ॑वत्व॒घ्न्याभ्यः॑॥८॥

१३. गृहाण।

१४. हंसि- हन्-धातोः लटि मध्यमपुरुषैकवचने।

(मनुमत्स्यकथायाम्)

१५. प्रातः।

१६. हस्ते।

१७. आङ्पूर्वकात् हृ-धातोः लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

१८. अवपूर्वकात् निज्-धातोः ण्यत्प्रत्यये।

१९. निर्पूर्वकात् वह्-धातोः लुटि एकवचने वैदिकप्रयोगः।

२०. निगरणम्।

२१. भरणं पुष्टिः वा।

२२. नश्-धातोः ष्ट्रन्प्रत्यये बहुवचने।

२३. अभिपूर्वकात् अवपूर्वकात् हृ-धातोः लेटि मध्यमपुरुषैकवचने।

२४. सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः।

२५. लिटि।

२६. लिटि।

२७. पृधातुः।

२८. वृक्षेण।

२९. उपपूर्वकात् अस्-धातोः लेटि मध्यमपुरुषैकवचने।

॥ इति द्वाविंशः पाठः ॥